УДК 82:801.73

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕКСТУ

Серажим К.С., к. філол. н., доцент

Інститут журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Текст, як один із найважливіших засобів людської комунікації, стає об’єктом обговорення широкого кола вчених, які працюють у різних галузях гуманітарного знання: логіці, психології, філософії, лінгвістиці.. Такий комплексний підхід до тексту неодмінно передбачає аналіз його організації в особливому аспекті - семантико-прагматичному. Для такого підходу необхідно виробити відповідний концептуальний апарат і визначити перспективи його застосування. Цій меті присвячене наше дослідження.

Оскільки текст є продуктом мовленнєвої діяльності окремої особи, то він окрім власне інформації має свої цільові, прагматичні установки. Тому його, з одного боку, вивчають кілька самостійних дисциплін, покликаних регулювати текстовий виклад інформації, а саме: загальна теорія тексту, граматика тексту і стилістика тексту [11]. З іншого боку, - названі дисципліни змикаються з прагматикою, що вивчає засоби і способи, з допомогою яких комунікатор впливає на інформаційно-світоглядну систему реципієнта. За умови, звичайно, що мовець та слухач мають спільну семантичну базу [6, 312 - 313].

З такими поняттями семантичної бази, як "інтродукт", "рема", "логічний предикат", безпосередньо пов'язане поняття "фокуса". Ван Дейк розрізняє семантичний і прагматичний фокуси. **Семантичний фокус** визначається ним у термінах відношень, що не пов'язані з фактами й об'єктами, тобто на суто онтологічному рівні семантики. Під **прагматичним фокусом** розуміється акт вибору засобів упливу на читача, критерієм якого є успішність і ефективність комунікації. У прагматичному фокусі перебуває те, що є релевантним для контексту здійснюваної комунікації.

Потрібно виділити ще одне поняття, яке відіграє важливу роль у прагматиці тексту, - поняття **перспективи**. Якщо поняття фокуса вводиться для того, щоб показати, що послідовність думок може бути висловлена та інтерпретована у межах того чи іншого можливого світу, тієї чи іншої установки мовця або того чи іншого ілокутивного акту, то поняття перспективи покликане пояснити те явище, що одні і ті ж факти можна описувати з різних поглядів [6, 328-331].

Виокремлення і систематизація прагматично навантажених елементів у тексті забезпечує його глибоке розуміння й дозволяє уникнути фрагментарності у його прочитанні, оскільки прагматично маркованими можуть бути елементи всіх рівнів тексту: просодичного, морфологічного, синтаксичного і лексичного. Важливу прагматичну функцію, кажучи словами ван Дейка, виконує структура зв'язного тексту загалом [6, 315].

Дослідники справедливо вважають, що новим у прагматиці є не об'єкт вивчення, а спроба виробити єдиний погляд, що об'єднує до цього розрізнені факти в єдине уявлення [13, 34]. Також французький лінгвіст П. Банж зауважує, що під прагматикою можна розуміти не новий напрямок, який доповнює традиційні синтаксис і семантику для дослідження трьох складових знака, а, швидше, новий погляд на мовленнєву діяльність. Отже, у лінгвістиці тексту утвердилась думка про те, що "макросемантика, чи граматика тексту, або буде прагматичною, або ж не буде присутня взагалі" [10, 111].

Прагматичний підхід визначає іншу типологію текстів, яка враховує не лише предмет (тему) тексту, але й позицію мовця та адресата. Ю.Н.Караулов, аналізуючи комунікаційні потреби, висуває ідею прецедентних текстів і характеризує їх роль у структурі та функціонуванні мовної особистості [9, 216-237].

До прецедентних текстів відносяться тексти, які:

1) є значимими для особистості у пізнавальному та емоційному відношеннях;

2) мають надособистісний характер, добре відомі широкому загалу;

3) пов'язані з неодноразовим зверненням до них у дискурсі мовної особистості.

Знання прецедентних текстів служить показником належності комунікантів до певної доби, а їх незнання, навпаки, - передумова відірваності від неї. Для української мовної особистості склад прецедентних текстів, на нашу думку, формується з творів української та світової класики, публіцистики, а також із фольклорних джерел. Виділимо три способи функціонування таких текстів у суспільстві: **природний** спосіб - текст доходить до читача або слухача як прямий об'єкт сприйняття і розуміння; **вторинний** - це трансформація первинного тексту; **семіотичний** - звернення до оригінального тексту дається натяком, посиланням, ознакою.

Таким чином, у процесі комунікації бере участь або увесь текст, або підтримується спілкування через окремі його фрагменти, що виступають як цілісна одиниця позначення. Семіотичний спосіб існування, на

відміну від двох інших, властивий лише прецедентному текстові. Із названих трьох способів лише семіотичний має мовленнєву природу, зокрема - переважно лінгвосеміотичну [9, 218].

Прийом, яким прецедентний текст вводиться до дискурсу **мовної особистості** й актуалізується в інтелектуально-емоційному полі комунікації, на думку Ю. Н. Караулова, в чомусь аналогічний мовній номінації. У дискурсі мовної особистості прецедентний текст не завжди повністю присутній, частіше - у стислому вигляді переказом, натяком або фрагментом, знаком. Його "введення... здійснюється подібно замиканню скерованої до свідомості реципієнта рефлекторної дуги, дуги умовного рефлексу: натяк (цитата або ім'я) - і ось вже певне явище... або... або. . подія.. оживає,. активізується у свідомості слухача, прецедент вступає у гру" [9, 217].

Складні та суперечливі співвідношеиня знань і значень, що складаються у "картину світу" мовної особистості, реалізуються у комунікаційній діяльності. В ній, як і в будь-якій іншій, найважливішу роль відіграють **мотиваційні чинники**. Завдяки їх дії прецедентні для мовної особистості тексти сплітаються в досить щільну мережу, "пропустивши" через яку зміст тексту... вона отримує "на виході" ті проблеми, які ця особистість вважає життєво важливими. В результаті формується індивідуальна позиція особистості, що виражається за допомогою тих же прецедентних текстів; ми отримуємо, нарешті, систему суто прагматичних критеріїв і оцінок, з якими мовна особистість підходить до життєвих ситуацій... а відповідно, і сукупність мотивів, що визначають її позицію та спосіб дій [9, 235].

Комунікаційний досвід особистості, переосмислений її свідомістю, інтеріорізований та узагальнений нею, утворює внутрішню "картину світу". Досвід, набутий завдяки текстам, закріплюється у **тезаурусі** і виявляється в асоціативному мисленні мовної особистості. Її структура, за Ю.Н. Карауловим, складається із структурно-семантичного, когнітивного та прагматичного рівнів або, інакше кажучи, - з лексикону, тезаурусу та прагматикону [9, 238].

Прагматична організація будь-якого тексту утворюється у сфері відношень між автором і реципієнтом. Вона витікає з тієї конкретної ситуації, в якій відбувається процес спілкування і пов’язана з психологією, з соціально-культурним, ідеологічним і лінгвістичним тезаурусом. Оскільки всі вони імпліцитно закладені в програму побудови тексту, комунікаційна теорія тексту повинна, відповідно, враховувати не лише лінгвістичний, але й психологічний, соціально-культурний і семіотичний аспекти дослідження, через виявлення їх текстових провідників.

У методологічному плані для комунікаційно-прагматичного підходу до тексту істотним став погляд І.І. Жинкіна, згідно з яким мовна комунікація є невід'ємною властивістю людського інтелекту і водночас його потребою. Це означає, що самою мовою і мовленням керує інтелект. Мова і мовлення - це канали для засвоєння такої інформації, яка забезпечує розуміння дійсності та її перебудову відповідно до потреб людства [8, 92].

Мовлення прокладає шлях від інтелекту до дійсності таким способом, щоб партнери від суб'єктивних сприйнять дійсності перейшли до об'єктивного, адекватного розуміння її. Усі рівні мовлення інтегруються під впливом **іменування** для того, щоб по можливості точніше визначити предмет висловлювання, зробивши його зрозумілим комунікаційному партнеру [8, 82 - 86].

Розуміння дійсного "стану справ" можливе лише за умови спільних зусиль адресата й адресанта тексту. Чинник адресата тексту, отже, стає все більш актуальною проблемою прагматичного аналізу тексту.

Адресант і адресат, з одного боку, і текст - з іншого є неодмінними атрибутами акту комунікації. Але вони є "зовнішніми" компонентами комунікації, бо створюють "рамки" комунікаційної ситуації. Окрім них значна роль в комунікаційному акті належить "внутрішнім" компонентам. У моделях комунікаційного акту практично не присутні ці "внутрішні" компоненти, хоч вони і відіграють значну роль у спілкуванні. "Внутрішні" компоненти відносяться до інтимних механізмів породження і сприйняття мовлення. Вони пов’язані із зовнішніми обставинами процесу спілкування. Організовує і спрямовує це спілкування породжений комунікантами текст.

Функціонування тексту в середовищі "відправник-одержувач" має місце лише тоді, коли відбувається смислове сприйняття тексту, яке можна прирівняти до **розуміння**. Розуміння вимагає встановлення зв'язків двоякого роду: "текст-дійсність" і "текст-реципієнт". Оскільки автор (адресат) і реципієнт (адресант) володіють життєвим досвідом, знаннями, то ці зв'язки встановлюються при співвіднесенні змісту тексту з досвідом індивіда. Досвід фіксується у вигляді певного набору еталонів, що є суб'єктивною характеристикою цього індивіда [див.: 7, 156-161]. Дослідники стверджують, що ця характеристика дуже істотна, оскільки відображення дійсності кожним індивідом здійснюється через порівняння предметів і явищ дійсності з існуючими еталонами [1, 92]. Іншими словами, відповідно до набору еталонів, що існують у свідомості, людина проводить селекцію й оцінку елементів навколишнього світу. Дослідники виокремлюють три види еталонів: перцептивні еталони, уявлення, поняття [7].

Перцептивним еталоном називають зафіксоване у досвіді особи узагальнення перцептивних характеристик: об'єкта, образу предмета, в тому числі і відображеного в тексті. Перцептивні еталони є первинною обробкою інформації, вихідним моментом формування когнітивних структур.

Під **уявленнями** розуміють зафіксоване у досвіді узагальнення предметів за їхньою функцією в діяльності людини. Уявлення є однією з основних оперативних одиниць суб'єктивної семантики, оскільки "уявлення - це функціональне узагальнення, що є редукцією перцептивних характеристик образу" [6, 68].

В опублікованих дослідженнях зазначалося, що відображенню дійсності у мовному творі (текстом) передує спеціальна робота свідомості - виділення елементів дійсності, розчленування **предметної ситуації** з метою вираження цих елементів мовними засобами [16]. Ця робота свідомості в згорненому та редукованому вигляді становить **когнітивний аспект** тексту, а саме вираження мовними засобами того або іншого предметного змісту є **комунікаційним аспектом** тексту [17, 30].

У відомій тезі Л.С. Виготського про слово як єдність узагальнення і спілкування, комунікації й мислення [4, 19] закладені основи такого підходу до одиниць мови різних рівнів. Залежно від умов комунікації, від комунікаційного завдання, від структури комунікаційного акту та інших обставин комунікаційні й когнітивні аспекти тексту служать інструментами комунікації та способу фіксації, а також вираження результатів когнітивних процесів, виступаючи на фоновому або провідному рівні [3, 1966].

Мовні засоби для позначення елементів ситуації "подаються" не мовою як системою, а мовленнєвою здатністю особи. Це визначає відому суб'єктивність тексту як процесу відображення ситуації, оскільки будь-який вибір компонентів є суб'єктивним. Однак ця суб'єктивна діяльність протікає за об'єктивними правилами і культурними нормами [див.: 12; 14].

Одним з істотних внутрішніх компонентів спілкування є **бачення** проблеми, що передається партнеру по спілкуванню. Проте для такої передачі воно повинне бути сформоване. Важливу роль у формуванні бачення відіграє індивідуальна класифікуюча система - **системі еталонів**. Вона, в міру розвитку індивіда утворює "світоглядну мережу", через яку пропускається досвід індивіда. Результатом цього є класифікація об'єктів. Для комунікації ми повинні дати найменування об'єктам за певними релевантними ознаками. Ці ознаки фіксуються у поняттях або у передуючих поняттям формах відображення та узагальнення.

Як правило, на побутовому рівні складається упереджене відношення суб'єкта до предметного світу, що входить з ним в контакт. Він активно структурує цей світ і створює його проекцію. У процесі взаємодії зі світом у суб'єкта складається картина існуючої реальності, картина властивостей речей в їх відношеннях один до одного і до суб'єкта [2]. Ці уявлення зосереджені у певних структурах, які стають результатом єдності відношення, функціонування та знання. Отже, вони підлягають семантичному аналізові, тісно пов’язаному з аналізом особливостей актуалізації знання. Такі структури отримали назву **когнітивних**, оскільки вони формуються тільки одним шляхом - шляхом пізнання навколишнього світу [6, 70].

Таким чином, проблема когнітивних структур і проблема змісту тексту як продукта актуалізації цих структур змикаються, з'являючись у певній єдності. Отже, текст у семантичному аспекті є реалізацією структурних компонентів мовної здатності - функціональної системи елементів та правил їхньої реалізації. Ця система знаходить найповніше вираження саме в тексті як вищій одиниці мовної діяльності [6, 70].

Як свідчать дослідження, онтогенез мови, комунікаційні номінації та когнітивний зміст розвиваються окремо, але в тісному взаємозв'язку. Когнітивні структури функціонально потрібні головним чином для передачі знання, що можливо тільки в акті спілкування. Комунікаційне спілкування вимагає поєднання двох типів структур: мовної здатності і когнітивної.

Результати когнітивних процесів і найменувань явищ та предметів навколишнього світу, що передаються актом комунікації, фіксуються, як вважають дослідники, в еталонах, які визначають компоненти мовної спроможності.

Специфічною особливістю розвитку засобів спілкування в онтогенезі є перехід від цілісних, нерозчленованих засобів кодування ситуації до все більш аналітичних. Цей перехід можна простежити аналізуючи семантичні зміни при переході від однослівного висловлювання до багатослівних. На етапі однослівного висловлювання "голофраза" фіксує всю ситуацію, в якій реалізується комунікаційний акт. Однослівне висловлювання може розглядатися як своєрідний текст, що синкретично включає у себе всі необхідні компоненти комунікаційного акту як потенційні можливості. У процесі переходу до багатослівного висловлювання репертуар комунікаційних можливостей мовної діяльності збільшується.

Мовленнєва діяльність починає здійснюватися конвенціональними символічними засобами мовної системи. В основі цього процесу, як показують дослідження, лежить зміна когнітивних структур, які опосередковують діяльність індивіда [6, 72]. У результаті у текстах як засобах комунікаційної взаємодії

експліцитно подані як компоненти мовленнєвої здатності, так і когнітивні структури. З іншого боку, розгорнутий текст комунікаційного акту містить у "знятому" вигляді всю історію онтогенетичного формування мовленнєвої здатності.

Таким чином, текст служить комунікаційним засобом реалізації цілісності та змістовної наповненості когнітивної структури. Семантично текст сходить до "голофрази", яка містить у собі ніби всю "картину" ситуації спілкування в її єдності й нерозчленованості.

Текст як засіб спілкування є семантично неоднозначним. На думку У. Чейфа, "чітко визначеної або автономної семантичної структури, яка лежить в основі мовлення (або речення), не може бути. **Мовлення** - це творчий процес, за допомогою якого знання, що лежать в його основі... викристалізовуються в пропозиційні та мовні структури" [15, 72].

Отже, можна стверджувати, що текст як значуща одиниця мовлення може розглядатись тільки з урахуванням двох аспектів: комунікаційного та когнітивного.

Однак неоднозначність і нестабільність цих компонентів навіть у межах одного і того ж тексту зумовлює необхідність введення поняття **смислу** та **значення** тексту. Поняття смислу зумовлює відношення адресата (адресанта) і тексту, а значення - дійсності й тексту. Значення тексту кореспондує з поняттям когнітивного компонента, а смисл тексту - з поняттям **семантичної структури** тексту. Разом ці компоненти складають "глибинну структуру" тексту. "Поверхнева структура" тексту сприймається безпосередньо і служить своєрідним "ключем" до "глибинної" [18, 173].

У системі комунікаційних відношень "адресант - текст - адресат" взаємодіють і "перетинаються" кілька програм, які реалізуються у самому тексті як продукти мовної діяльності. Формування і реалізація цих кількох програм визначає і "**зовнішню**" по "відношенню" до адресата структуру тексту, і його "**внутрішню**" структуру. Ці програми відносяться до різних сфер і складають своєрідну ієрархію. До внутрішніх програм А.М. Шахнарович відносить семантичну, смислову, когнітивну, пресупозиційну програми. Зовнішніми є лексична, морфологічна і синтаксична.

Семантична програма передбачає спеціальну роботу свідомості щодо аналізу дійсності. Вона "завершується вибором компонентів об'єктивного світу з метою подальшого їх позначення мовними засобами". Одним з її завдань є побудова певної семантичної перспективи тексту, семантичних "віх".

Смислова програма вторинна по відношенню до семантичної. Вона визначає смислову структуру тексту і базується на відношенні "адресант - текст".

Когнітивна програма, що визначає когнітивну структуру тексту, базується на "картині світу", що склалася у свідомості адресанта і зорієнтована на подібну "картину світу" у свідомості адресата. Ця програма спирається на функціонування системи когнітивних еталонів, які визначають "кваліфікацію і відбір елементів дійсності, їх оцінку та приписування їм атрибутивних ознак".

Тісно пов’язана з когнітивною **пресупозиційна програма.** Вона, базуючись на вже вибудованому ланцюжку відібраних елементів ситуації, служить для їх організації в тексті.

Таким чином, текст з'являється перед нами як ієрархія програм, "якщо вважати, що ми почали "зверху", то в основі піраміди лежать внутрішні програми, а в зв'язку з ними і в залежності від них реалізовуються програми зовнішні" [18, 173].

Наявність сукупності внутрішніх програм пояснює включення до тексту тих компонентів, які знаходяться поза його безпосередньою данністю. Вони реконструюються тільки при орієнтації на той факт, що будь-який текст є складним і суперечливим відображенням об'єктивного світу і є продуктом людської діяльності - унікальної, кажучи словами Л. В. Щерби, комбінацією мовних одиниць.

Отже, текст може бути представлений як продукт і засіб реалізації комунікаційного завдання, що виникає одночасно перед обома учасниками комунікаційного акту - адресантом (автором) і адресатом (реципієнтом). В них обох формуються власні прагматичні установки: у першого - на адекватну передачу інформації, у другого - на адекватне її розуміння. "Накладання" цих установок визначає змістовну структуру тексту та ієрархію тих компонентів, які складають цю структуру, роблячи текст інструментом комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апухтин В. В., Шахнарович А. М. Некоторые проблемы понимания текст» // Вопросы кибернетики. - М., 1978. - Вып. 39. С. 91-98.
2. Артемьев Н. Ю. Психология субъективной семантики. - М.: Изд-во МГУ, 1983. 127с.
3. Берштейн И. А. Очерки по физиологии движения и физиологии активности. - М.: Медицина, 1966, 249 с.

4. Выготский Л. С. Мышление и речь // Собр. соч. - М.: Педагогика, 1983. Т. 2. *С.* 5- 361.

5. Голод В.Н., Шахнарович А. М. Когнитивные и коммуникативные аспекты текста как инструмента общения // Теории и модели знаний: (Теория и практика создания систем искусственного интеллекта). - Тарту, 1985. С. 68 - 75. (Ученые записки Тарт. гос. ун-та; Вып. 714. Тр. по искусственному интеллекту).

6. Ван Дейк Т. Вопросы прагматики текста // Лингвистика текста Новое в зарубежной лингвистике. - М.: Прогресс, 1978. - Вып. 8. С. 259-336.

7. Ермолаев В. А., Шахнарович А. М. Понимание текста детьми // Материалы V Всесоюзного симпозиума по психолингвистике. - М.: Наука, 1975. С. 156 - 161.

8. Жинкин И. И. Речь как проводник информации. - М.: Наука, 1982. 157 с.

9. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. 263 с.

10. Кумлева Т. М. Категория персонажа и ее текстообразующие факторы //Контекстная семантика и стилистика. М., 1986. С. 111 - 127. (Тр. / МГПИИЯ им. М.Тореза; Вып. 251).

11. Москальская О.И. Грамматика текста. М.: Высшая школа, 1981. -183 с.

12. Новиков А. И. Семантика текста и ее формализация. - М.: Наука, 1983. 213 с.

13. Почепцов Г. Г. Коммуникативно-прагматические аспект семантики // Филологические науки. 1984. № 4. С. 32-37.

14. Тарасов Е. Ф. Письменный текст как превращенная форма речевого общения // Материалы V Всесоюзного симпозиума по психолингвистике. - М.: Наука, 1983 С. 241 - 243.

15. Чейф У. Л. Память и вербализация прошлого опыта // Прикладная лингвистика: Новое в зарубежной лингвистике. - М.: Радуга, 1983. Вып. 12. С. 35-73.

16. Шахнарович А.М. Семантический компонент языковой способности // Психолингвистические проблемы семантики. - М.: Наука, 1983. С. 181 - 190.

17. Шахнарович А.М. Семантические аспекты коммуникативной функции // Язык как коммуникативная деятельность человека. - М., 1987. С. 26 - 30 (Тр. / МГПИИЯ им. М. Тореза: Вып. 284).

18. Шахнаровнч А. М. Текст как иерархия программ // Перевод и автоматическая обработка текста. - М.: ИЯ АН СССР, 1987. С. 172 - 174.